

II. Abdülhamid Dönemi İptidai Mekteplerinde Okutulan 1903 Tarihli

Ahlak Risalesi¹

Mert Ali EREN²

Öz: Bu çalışmada, son dönem Osmanlı padişahlarından olan Sultan II. Abdülhamid (1876-1909) döneminde, Sultan'ın hükümranlığının 27. yılı içinde basılarak ahlaki öğretileri ihtiva eden bir risale incelenmiştir. Bu makalede çalışmanın esas kaynağı, miladi 1903 senesine rastgelen Osmanlı Matbaa-ı Âmire kurumunun mührünü taşıyarak basılmış ve neşredilmiş, Osmanlı Mebusan Meclisinin ardından TBMM arşivine geçerek, daha önce üzerinde çalışma yapılmamış olan ahlak risalesinin içeriği, üslubu, verilmek istenilen mesajları ve genel değerlendirilmesine yer verilecektir. Söz konusu risale eğitim sisteminin ilk basamağında bulunan iptidai mekteplerdeki ahlak dersinin bir araç-gereci olduğundan, iptidai mekteplerde ahlaki öğretilerin usulleri; şekilleri, nasıl ve hangi araçlar vesilesiyle uygulandığı ve söz konusu risaleden hareketle eğitim normunun içerdiği mesajlar bakımından, çalışmada dönemsel olarak bazı tespit ve değerlendirmelere yer verilmiştir. Çalışmanın amacı, dönemin temel eğitim anlayışıyla birlikte pedagojik düşüncelerin tezahürlerini ve hükümetin eğitimdeki ilmi, siyasi ve sosyal gayelerini tespit etmektir. Makalede nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi ve tarihsel araştırma yöntemleri kullanılmıştır. Çalışma neticesinde II. Abdülhamid döneminde ahlak derslerinin bir hayli önemli olduğu, iptidai mekteplerde ahlak risaleleri vesilesiyle okutulan ahlak dersinin, İslami esaslar ile ayrılmayan bir bütün oluşturduğu sonucuna varılmıştır. Ahlak risalesi münasebetiyle ahlak dersinin öğretileri ve öğrenme çıktıları, ahlaki kavramların öğrencilere nasıl anlatıldığı ve kazandırıldığı, ahlak dersinin ve risalesinin içeriklerine dair geniş yelpazedeki metodolojik tespitler ve teorik bulgular risaleden transkribe edilmiş örneklerle birlikte metin içerisine yansıtılmıştır.

Anahtar Kelimeler: İptidai mektep, Ahlak risalesi, Ahlak eğitimi, Değerler eğitimi, II. Abdülhamid.

The Ethics Textbook Dated 1903 Which was Taught in İptidai Schools During the Reign of Abdülhamid II

Abstract: This study analyses a treatise containing moral teachings that was printed in the 27th year of the reign of Sultan Abdülhamid II. (1876-1909), one of the last Ottoman sultans. In this article, the content, style, messages and general evaluation of the moral treatise, which was printed and published in 1903 bearing the seal of the Ottoman Printing House and transferred to the archive of the Grand National Assembly of Turkey after the Ottoman Parliamentary Assembly, and which has not been studied before, will be included. Since the treatise in

¹ Bu makale 11-12 Mayıs 2024 tarihlerinde İstanbul Beşiktaş'ta düzenlenen IV. Uluslararası Sosyal Bilimlerde Yeni Ufuklar Kongresi'nde sözlü bildiri olarak sunulan "II. Abdülhamid Dönemi İptidai Mekteplerinde Tedris ve Matbaa-ı Âmire'de Tâb Olunan 1903 Tarihli Ahlak Risalesi" başlıklı bildiri temel alınarak hazırlanmıştır.

² Lisans Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi, Ahmet Keleşoğlu Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Tarih Eğitimi Anabilim Dalı, Konya/Türkiye, E-posta: mertaleren@gmail.com, ORCID:0009-0003-2884-4643.

question is a tool-instrument of the ethics course in the primary schools, which are at the first step of the education system, some periodical determinations and evaluations in terms of the methods, forms, how and through which tools the moral teachings in the primary schools were implemented and the messages contained in the educational norm based on the treatise in question are included in the study. The aim of the study is to determine the manifestations of pedagogical ideas together with the basic educational understanding of the period and the scientific, political and social aims of the government in education. Document analysis and historical research methods from qualitative research methods were used in the article. As a result of the study, it was concluded that ethics lessons were very important during the reign of Abdülhamid II. and that the ethics lessons taught in primary schools through ethics treatises formed an inseparable whole with Islamic principles. On the occasion of the ethics treatise, a wide range of methodological determinations and theoretical findings on the teachings and outcomes of the ethics course, how moral concepts were taught and acquired by the students, and the content of the ethics course and the treatise were reflected in the text with examples from the treatise.

Keywords: Primary school, Moral treatise, Moral education, Values education, Abdülhamid II.

Giriş

Müstakil olarak bireyin ve bireylerin inşa ettiği toplumun huzur ve güvenini sağlama konusunda ahlak eğitimi ciddi manada önemli bir yer tutmaktadır. Dolayısıyla devletler ve çalışma konumuz olan Osmanlı Devleti, kendi vatandaşlarının mutlu ve huzurlu bir şekilde yaşamlarını sürdürebilmeleri amacıyla yaygın veya örgün eğitim metotlarını kullanmıştır. Öyle ki, küçük yaşlardan itibaren öğrencilere toplumun ve dinin yerleşmiş kurallarını öğretmekle güzel bir ahlak eğitimi vermek amacı güdülmüştür (Yazıbaşı, 2014, s. 763). Bu amaç ise en fazla II. Abdülhamid döneminde önem kazanmıştır.

Sultan II. Abdülhamid devri, araştırmacılar tarafından genel anlamda üzerinde çok durulmuş bir alandır (Gündüz, 2008, s. 284). Dolayısıyla bu dönemin eğitim müesseseleri ve eğitim politikaları, devrin diğer alanları gibi, ilgili araştırmacılar tarafından genel olarak üzerinde hayli çalışılmış bir konu alanını teşkil ettiği düşünülmektedir. Ancak bu dönemin meşhur olmayan eğitimcilerinin ve resmi ideoloji temsilcilerinin telif ettiği ders kitaplarının içerikleri, daha çok köşede kalmış ve hatta unutulmuş bir konu havuzunu oluşturur. Dolayısıyla literatürde bu türden bir eksikliğin olduğunu söylemek mümkün görülmektedir. Özellikle iptidai, rüştiye, idadi gibi modern eğitim kurumlarının yanında, klasik eğitim usulünün de devam ettiği bilinen bir durumdur. Bu bağlamda modern ve klasik eğitim kurumlarının özel ve biricik yapıları göz önüne alındığında, doğru yargılara ulaşmak için her birinin ayrı ayrı incelenmesi ihtiyacı doğmaktadır. Bu düşünceden hareketle her eğitim kurumu için, muallimleri; idarecileri, ders kitapları, teşkilat yapısı, okulların inşası gibi başlıca araştırma konularına dair ayrıntılı çalışmaların yapılması, dönemi daha iyi anlamak ve aydınlatmak açısından gerekli bir metot olacaktır. Ne var ki her tarihi olay, kendi içerisinde bütünlük oluşturan biricik bir yapıya sahiptir (Köstüklü, 2021).

Bu çalışmanın gerekçesi ise bahsedilen düşünceden yola çıkarak, dönemin iptidai mekteplerinin başlıca bir disiplini olan ahlak dersinin önemini ve içeriğini tespit etme noktasında olacaktır.

Bu görüşü oluşturan temel kaynak ise, iptidai mekteplerde okutulmak üzere 1903 yılında devlet matbaasında basılan "Ahlak" isimli bir risaledir. Söz konusu ahlak risalesi vasıtasıyla, dönemin ahlak derslerinin nasıl işlendiği, ders konularının neden ve nasıl gündeme alındığı, ahlak risalesinin taşıdığı ahlaki öğretilerin yanında hükûmetin eğitimdeki ilmi, siyasi ve pedagojik yaklaşımlarının döneme dair analizleri gerçekleştirilerek, literatüre bir katkı sunulması düşünülmektedir.

Sıbyan mektepleri, tarih içerisinde gelişen ve değişen şartlar neticesiyle zamanla iptidai mekteplere kendi yerini devretmiştir. Klasik dönem temel eğitim kurumları olarak kabul edilen sıbyan mektepleri için, 1869 yılında yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ilgili emirleri münasebetiyle, büyük bir yelpazede tanzim ve ıslah yoluna gidildiği bilinmektedir. İptidai mektep ile sıbyan mektebinin kesin bir ifade ile ilk kez ayrılışı da bizzat bu nizamname ile olmaktadır. Zira bu nizamnamede ilk kez olarak *mekatib-i sıbyan* kavramı kullanılmayarak dönemin eğitim uygulayıcısı olan Maarif Nezaretine bağlı bulunanlarına *iptidai mektep* ya da *mekatib-i iptidaiye* denilmeye başlanmıştır (Akyüz, 1993). 1871 yılından itibaren ise genel anlamda iptidai mektep kavramı, tüm ülkeyi kapsayan temel eğitim kurumları için yaygın hale getirilmiştir (Ergin, 1977).

Maarif-i Umumiye Nizamnamesi tüm ülke sathında yayımlandıktan sonra, ilkokul düzeyinde temel eğitim vermekle mükellef usul-i cedid üzere eğitim verecek olan okulların ilk örnekleri açılmaya başlandı. Açılan bu okullar aynen rüştiyelerde olduğu gibi idare olunarak Maarif Nezaretine bağlanacaktı. Maarif Nazırı olan Cevdet Paşa'dan gelerek aktarılan bilgiye göre ise; 1874 yılı baharında Kapalıçarşı'da Nuruosmaniye Camii'nin içerisinde usul-i cedid üzere eğitim verecek okulların ilki olan "Numune mektebi" kurulmuştu. Bu numune mektebi, iptidai mekteplerin pilot okulu idi. Bu münasebetle, yeni yöntemlerden yararlanarak eğitimi icra edecek ilk ve temel okulun inşası ile bu iptidai mektepleri, yeni metotla eğitim faaliyetlerine başlamış oluyordu (Kırpık, 2023, s. 156).

Yöntem

Bu çalışmada nitel araştırma yöntemlerinden doküman analizi tekniği kullanılmış olup tarih bilimi literatüründe birincil kaynak analizi olarak bilinen yöntemle 1903 tarihli "Ahlak" isimli bir risale incelenmiştir. Zikredilen risale önce günümüz Türkçesine transkripsiyon edilmiş ve ardından yorumlamalar ile analizleri gerçekleştirilmiştir. Dolayısıyla nitel araştırma modelleri kullanılmış olup; bunlar arasında konunun tarihsel içerikte olması ve geçmiş dönemleri kapsamaması, bu dönemdeki olaylar ve döneme dair bilgi, belge ve buluntuların irdelenmesi sebebiyle tarihsel araştırma modeli kullanılmıştır. Tarihsel araştırma modeli; tarih boyunca

meydana çıkmış olan olay ve durumları inceleyebilmek ve tanımını yapabilmek adına elde edilen verilerin sistematik bir metot ile işlenip değerlendirilmesidir (Freankel, Wallen, & Hyun, 2011). Çalışmanın ve araştırmanın genel sorusu, risaleden hareketle dönemin eğitim politikalarını daha iyi anlayacak bir yaklaşıma nasıl ulaşılabilir olmuştur.

Ayrıca yararlanılan diğer yöntem ise doküman analizidir. Doküman kavramı; bir araştırmacının, araştırdığı materyale birincil müdahalesi bulunmadan yakın veya geçmiş tarihte kaydedilmiş ürünler, metinler, veriler ve resimlerin tümüne denmektedir (Kıral, 2020, s. 177). Doküman analizi yöntemi, yazılı olan belgelerin içeriğini sistematik ve titizlikle analiz edebilmek adına kullanılan bir bilimsel nitel araştırma yöntemidir. Doküman analizi yöntemi, basılı ve elektronik materyaller de dahil olarak tüm mevcut belgeleri irdelemek ve değerlendirilmesi için yararlanılan sistematik bir yöntemdir (Sak, Sak, Şendil, & Nas, 2021, s. 235).

Risalenin telif edildiği dönemi ve içeriği daha iyi anlayabilmek adına literatür taraması yapılarak metin, telif ve tetkik eserlerle de desteklenmiştir. Metodolojik olarak tasniflere yer verilmiş, konular birbirleriyle interaktif bir biçimde, bütünlüğü bozmayan bir sınıflandırmayla hazırlanmıştır. Gerekli veriler bir araya getirilerek dönemin ahlak dersinin içeriği ve öğrenciye verilmek istenenler perspektifinde transkripsiyon çalışması neticesinde veri çıktılarının analiz ve eleştirileri titiz ve çapraz bakışla yapılmıştır.

1.1 Sultan II. Abdülhamid Dönemi Maarifinde Hakim Eğitim Anlayışı

II. Abdülhamid, 1876 senesinde devletin başına geçtiği andan itibaren her hükümdar gibi devletin ve ülkesinin devam üzere yaşamasını sağlamaya çalışmış, dağılmasını önlemek ve devletini eski güç ve kudretine vasil edebilmek adına özellikle iki noktaya çok dikkat etmiştir. Bu iki temel prensibi toplumun kurucu, ekseri ve hakim dini olan İslamiyet ve bireylerin daha nitelikli olmalarını gaye edinen ve merkezinde insanı alan eğitim-öğretim unsurları olmuştur (Gündüz, 2008, s. 267). II. Abdülhamid devletin tekrardan güçlenmesini sağlayacak olan etkenlerden birinin, İslam ahlakı ile mündemiç olan bir topluma sahip olarak gerçekleşebileceğine, insanların içtimai ve ahlaki açıdan güçlenmesiyle ancak mümkün olabileceğine inanmaktaydı. Bu sebeple anılan dönemde eğitim başta olmak üzere bilhassa ahlak eğitimine yoğunlaşarak oldukça ciddi çalışmaların cari olduğu görülmektedir. Balkan topraklarındaki siyasi gerginlikler; 93 Rus harbi, borçlar idaresi, kanunuesasi vs. gibi iç ve dış politikada siyasal, sosyal ve ekonomik sorunların çözüm yoluna gidilmesi bir yana, bütün ülke vilayetlerine, alanında ehliyetli maarif müdürleri atama politikası gerçekleştirilerek eğitim sistemi de bu dönemde şiddetli bir biçimde iyileştirilmeye çalışılmıştır. Bunun bir ödevi olarak

da merkezi otoriteye tabi olmak kaydı ile ilköğretim kurumları olarak bilinen mekteb-i iptidailerin yaygınlaştırılmasına gayret edilmiştir (Kırpık, 2023, s. 190).

Nitekim bu uygulamalar netice vererek tüm Osmanlı Devleti vilayetleri ve ona bağlı olan nahiye, kaza ve sancakları genelinde, 1877 senesinde ancak 200 kadar mevcut bulunan yeni usulde eğitim veren sıbyan mektepleri hariç, merkeze bağlı olan iptidai mekteplerin sayısı, 1892-1893 senelerine gelindiğinde müthiş bir artış ivmesi yakalanmış olarak 3.059'a yükselmişti (Kodaman, 1991). Yalnızca bu verilerden bile yola çıkılırsa II. Abdülhamid'in "Maarifperver" olarak nitelenmesi doğru ve haklı bir anlayışın tezahürü olmaktadır. II. Abdülhamid, kendi döneminde eğitim konusuna ayrı bir anlam yükleyerek önemli ve ciddi çalışmalar yaptırmıştır. Kendisinden önce takip edilen eğitim modernleşmesi, onun döneminde ciddi ve yüksek bir ivme kazanmıştır. Bu noktada eğitim kurumunun ilerlemesi için hem teorik hem pratik eğitim veren engelliler okulundan, polis dershanesine kadar pek çok alanda eğitim veren kurumlar açılmıştır (Kodaman, 1991, s. 8).

Eğitim modernleşmesinin örneği olarak ilk defa II. Abdülhamid döneminde açılan kurumlar; Mekteb-i Fünûn ve Maliye (1878), Ticaret Mektebi (1882), Numune Bağı ve Aşı Ameliyat Mektebi (1887), Gümrük Darü't-talimi (1892), Aşı Memurları Mektebi (1892), Polis Dershanesi (1889), Sanayi-i Nefise Mektebi (1881), Zadeğân Mektebi (1880), Sağır, Dilsizler ve Körler Okulu (1889), Mekteb-i Hamidiye (1882), Ravza-i Terakki Mektebi (1885) örnek olarak verilebilir. Ayrıca bu dönemde, hâlihazırda var olan; Hukuk Mektebi, Mülkiye Mektebi, Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane, idadiler, rüştiyelerin de nicelik ve nitelik anlamında geliştirildiği bilinmektedir (Kaynak, 2012, s. 128-166).

II. Abdülhamid eğitim politikasında, ahlaklı bireyler yetiştirilmesi ihtiyaç görülerek bu mevzu üzerine gerekli çalışmalar yapılmış, Maarif Nezaret-i Celilesi tarafından da gerekli tedbirler alınmıştır. Binaenaleyh Sultan Abdülhamid'e göre eğitim ve öğretimde istenilen ahlaki ve dini müktesebata haiz talebe yetişmediği için, devlet eliyle bastırılacak ahlak risalelerinin, mekatib-i iptidaiyeler başta olmak üzere okullardaki ders müfredatlarında müstakil bir disiplin kabul edilen ahlak derslerinin hâlihazırda talebeye okutulmakta olan saatlerini arttırma yoluna gidilmiştir (Yazıbaşı, 2014, s. 770).

Bu dönemde ahlak eğitiminin gelişimi ile ilintili izlenen başlıca yöntem, okullar için kitapların neşredilmesi olmuştur. Mamafih ders kitapları/risaleleri vasıtası ile devlet, çocuklara ve ailelere ulaşmaya çalışmıştır. Özellikle hükûmet dairelerinin kontrolünde gerçekleşen kitap/kitapçık basım faaliyetleri oldukça fazla sayıdadır. Sultan II. Abdülhamid dönemi ahlak dersinin kitaplarında genel itibariyle İslami hassasiyetlerin gözetildiği ve dini duyguların gayet saf ve

eğitici bir anlayış ile duygusallığın ve maneviyatın göz ardı edilmeden öğrenciye aktarıldığını söylemek mümkündür.

Bu durumu destekleyen en güzel örnek olarak, ders kitaplarının büyük bir çoğunluğunun besmele ile başlaması gösterilebilir (Doğan, 1994, s. 72). Gelişen ve değişen dünya bilimi çerçevesinde Osmanlı eğitim kurumlarında Batılılarca üretilen disiplin anlayışları da girmeye başlamıştır. Bu ithal ahlak disiplinleri anlayışları, ilgili ve yetkililerce tetkik edilerek onanmış ve faydalı görülenleriyle beraber İslam dinin öğütleri ile öğrencilere harmanlanmış bir biçimde verilmeye çalışılmıştır.

Bu dönemde, okullarda tedrisat için önemli yer tutan ders kitaplarında, yetiştirilmesi amaçlanan istendik insan tipinin genel özellikleri yer alır. Eğitim anlayışı insani ve dini muktezalara tandanslı olarak cereyan ettiği için insan evvela Allah'a, sonra Hz. Peygamber'e ve ardından halife-i ruy-i zemin olan padişaha kayıtsız ve şartsız tabi olan kimsedir. İdeal insanın belirgin bir özelliği ise İslam dinin emir ettiği profile uygun bir kişiliğe sahip olmasıdır (Doğan, 1994). Tüm bu yaklaşımlara bakıldığında İslamiyet tandanslı bir eğitim modelinin uygulandığı görülmektedir. Zira her hükûmet, kendi ideolojinin gereklerini çeşitli vasıtalarla propaganda aracı olarak kullanmakta, yeni nesli kendisi fikriyat-ı siyasisine münasip yetiştirmek gayreti içinde bulunmaktadır. Dolayısıyla hükûmet modellerinde, söz gelimi tüm liderlerde ortak olan şey, kendi görüşlerine uygun nesiller yetiştirmektir.

Osmanlı Devleti'nin son yüzyıllarında ahlak muhteviyatlı eserlerin bir hayli yazıldığını bilmekteyiz. Bu kitapların veya risalelerin bir kısmı ders kitabı olarak ilgili sınıf ve okullarda talebeye talim ve tedris üzere hazırlanmışlardır. Bunun sebebinin ise Osmanlı Devleti'nin gerileme ve parçalanma olarak adlandırılan zaman dilimine girmesi ve bu dilimde gerçekleşen savaşlardan ekseriyetle mağlup olarak çıkılmasının, toplum ve devlet üzerinde cereyan eden tesirlerden biri olarak ahlaki değerlerdeki tahrif olduğu ve içtimai bozulma inancının hakim olmasıydı (Uçar & Yaman, 2018, s. 114).

Osmanlı Devleti'nin, muhtelif heyet veya müelliflerce hazırlattığı ahlak risaleleri veya eserlerinde genel manada "Ahlak" ana başlığı altında geniş mahiyette ahlak ilminin ve ahlak kavramının neye karşılık geldiği belirtilerek ve ahlakın pratik metodu, konusu, gayesi ve gerekliliği meseleleri üzerinde durularak; ahlaki davranışlar, iyi-kötü düalitiği ve çatışmaları, din ile ahlak arasındaki bağ, ahlaki ödevler, ahlaki müeyyideler, kul hakkı, toplumsal ve bireysel hak ile hukuki haklar ve tavsiyeler gibi meseleler, ahlaki değerler çerçevesinde talebe veya okura yahut muhatabına anlatılmaya ve aktarılmaya çalışılmaktadır (Aybey, 2019).

Ahlak eğitimini mekteplerinde ders olarak okutan Osmanlı Devleti'nin düşünce yapısında, böyle bir gayeye girilmesinde bazı temel maksatlar bulunmaktadır. Bu maksatlar; bireyin ve toplumun insani ve duygusal özelliklerinin arttırılmasına çalışılması, nitelikli ve ahlaklı insan yetiştirilmesi düşüncesi, vicdani yükümlülükleri göz ardı etmeyen bir toplum inşası olarak düşünülebilir.

Modern devlet anlayışının, Osmanlı ülkesinde yeni ve peyderpey yerleşmesini müteakip, devletin sağladığı imkanlara nankörlük etmeyen bir neslin yetiştirilmesi arzusunun yerleşmesi de ahlak derslerinin okutulmasına dair bir gerekçe olarak ileri sürülebilir. Zira araştırma konumuz olan risalede vefalı olmak durumu, bir ahlaki öğreti olarak yer aldığı gibi, kitabın muhtelif yerlerinde gayet açık ifadelerle devlete ve padişaha karşı vazifeler de bir ahlaki düstur olarak yer edinmiştir. Özellikle devlet ve devletin sahibi sultana karşı nankörlük durumuna düşülmemesi, vergi ödemekten kaçınılmaması sıkıca tembihlenmiştir (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlfiyye, 1903, s. 3-6). Eserdeki bu tembihler ve üzerinde durulan bürokratik konular, devletin o dönemde vergi almasının gerekliliği üzerinde durduğu gibi, dönemin ekonomik ve siyasi durumuna dair de bir fikir vermektedir.

Kitabın basıldığı tarihe bakıldığında, Sultan II. Abdülhamid'in yerleşmiş bir otoritesi bulunsa da özellikle basında ve askeriye sınıfı arasında, Sultan'ın birtakım ithamlarla karşı karşıya geldiği ve bu sınıflar içinde padişahı küçülten söz ile davranışlarda bulunulduğu bilinmektedir. II. Abdülhamid aleyhinde halkı galeyana getirmek ve meşru hükümdara yönelik olası ihtilal hareketlerine karşı, devletin de belli reaksiyonlar aldığı da bilinmektedir (Saydam, 2019).

Tüm bunlar düşünüldüğünde Sultan'ın, yeni nesillerin kendisine muhalif ve nimetleri görmeyen bir davranış içinde olmalarını önlemek adına bazı tedbirler almış olduğu bilinmektedir. Bu tedbirlerde devletini ve liderini sevdirmeyi amaç edinen konulara değinilmesi ve hükümdara itaat telakkilerine ahlak risalelerinde yer verilmesi durumu, dönemin tabii bir neticesi olduğu gibi eğitimin de siyasi boyutuna işaret etmektedir. Dolayısıyla Sultan II. Abdülhamid'in eğitimin siyasi işlevinden, ahlak dersi özelinde yararlandığını söylemek mümkündür.

Tüm bunlara geniş bir perspektiften bakıldığında, resmi ideolojiye uygun eğitim anlayışının yanında vatandaşların mutlu ve huzurlu bir hayata sevk olunması için örgün öğretim yoluyla gerçekleştirilen eğitimin, çok boyutlu kullanıldığı izlenimi verilmiştir (Yazıbaşı, 2014, s. 771). Yönetimde İslami bir zeminde ve Müslümanlığı referans alarak hareket eden Sultan, İslam dininin gerektirdiği temel ahlak anlayışı ile temel inanç değerlerini, yönetenden yönetilene uzanacak şekilde ananevi "Osmanlı-İslam Ahlakı" kavramını, hayatta tutmak muradında

olmuştur (Erdem, 1996). Bu da Sultan'ın hangi ümit ile kaygı düşünceleriyle davrandığını anlamak noktasında dönemi tenvir eden bir yaklaşım olmaktadır.

2.1 Risalenin Kapağı ve Giriş Konularının Teması

Risalenin kapağında üstte “Ahlak” başlığı bulunur. Hemen altında dönemin başkenti İstanbul ile sair taşra iptidai mekteplerinin ikinci, kara mekatib-i iptidaiyelerinin üçüncü sınıflarında okutulmasının Maarif Nezaret-i Celilesi tarafından uygun görüldüğü ibaresi yer alır. Eserin, 7 Haziran 1315 senesinde çıkarılan ruhsatnameye tabii olarak basıldığı ve risalenin kapağında bulunan mühürleri taşımayanların okula kabul edilmeyeceği ibaresiyle beraber; fiyatı, basım yeri ve senesi, baskı numarası, hangi kurum tarafından hazırlandığına dair bilgiler yer almaktadır. [Ek-1]

İlk (2) numaralı sayfa risalenin ilk sayfasını teşkil etmektedir. Bu kısımda, yukarıda da dönemin genel durumu izah edildiği gibi çoğu kitapta rastlanan besmele bulunmaktadır. Her konuyu anlatacak olan çalışma, eser ve mecmuaların girişleri ana konuya ortam hazırlamak içindir. Risale besmele ile başladıktan hemen sonra;

“Cümle mahlukât ve mevcudatı yoktan var eden ve şeriki ve nazırı olmayup zaman ve mekandan münezzeh ve ibadete layık ve müstehâk olan ancak Allah-ü Teala hazretleridir. Binaenaleyh vücud-i ilahiye ve sıfat-ı zâtiye ve sıfat-ı sübutiyyesine ve melaike-i kiram ve peygamberan-ı âzam hazretlerine ve Hak Teala hazerâtına ve Hak Teala hazretlerinin peygamberlerine inzal buyurduğu kitaplarına ve kıyamet gününe kalp ve lisan ile iman ve ikrar idüp inanmak üzerimize farzdır. Cenab-ı hak her şeyi görür, işitir, bilir. Fakat bu görmek, işitmek, bilmek bizimki gibü olmayup, zat-ı bâriye mahsus görmek, işitmek ve bilmektir...” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 2).

İfadelerinden de anlaşılacağı üzere, erken yaşta usul-i cedid veya Batı'dan referans alınarak tanzim edilmiş olan ve modern bir yaklaşım üzere eğitim vermeyi prensip kabul eden iptidai mekteplerde ahlak risaleleri ile okutulan ahlak dersi, dini esaslar ile ayrılmayan bir bütün oluşturmuştur. Sınıfların genel yapısı ve fiziki tüm şartlar Avrupa'daki gibi şekillenmiş olsa da muhteva bakımından ve dönemin siyasi statükosundan mütevellit eğitimin yine İslam diniyle mündemiç ve müttehit olduğu görülmektedir. Öte yandan bunlar eğitimin, o dönem için uzak hedefinin ne olduğuna dair düşünceler verse de Osmanlı ahlak anlayışının, İslam dinince belirlenmiş olan ahlak öğretilerinden ayrılmadığını yine göstermektedir. Öyle ki, iptidai mekteplerin klasik ve kadim formu olan sıbyan mekteplerinde de dersler, İslami bir zeminden hareketle işleniyordu (Atuf, 1930, s. 56, 79). Bu kesit, sıbyan ve iptidai okullardaki eğitimin

ana düşüncesinin ne olduğuna dair ışık tuttuğu gibi çocuklara verilecek terbiye ve talimlerin nasıl yapıldığı/yapılacağı hakkında evvelce bir fikir uyandırmaktadır.

“Çocuklar, Hak Teala hazretlerinin vahdaniyetine yani birliğine iman idüb evamir-i ilahiyyesine tamamiyle itaat ve hevahiyesinden mücanebet itmek ve Cenab-ı Hak’tan daima tevfiik niyaz itmek ve Peygamberimiz Efendimiz Hazretlerinin evamir ve sünen-i seniyyesine etbaa ile tarik-i salahdan ayrılmamak ve iki günlük ömrümüzü fenalıklar ile geçirmemek elzemdir. Din-i Mübin, mümin olanları bütün fenalıklardan men eder. Ve hemcinsine ve sairlerine karşı şefkat ve merhameti öğretir” (Dârü'l-Hilafet’ül-Âlîyye, 1903, s. 3).

Cümleleri bu kanıyı destekler niteliktedir. Ayrıca bu ifadede önemli bir yaklaşım da dikkatleri çekmektedir. Risale/kitapçık müellifi veya heyeti; üçüncü ağızdan, çocuklara üstten bakan ve resmi bir dil kullanmak yerine, eserin muhatapları dikkate alınarak merhamet ve şefkatli bir yaklaşım ile hazırlanmıştır.

Eğitmcilerin eğitimi icra ederken üstlendiği rollerden birisi de aile üyeliği metodudur. Buna göre öğretmen veya eğitimci çocuklara sevgi göstermekten kaçınmaz, dolayısıyla bir baba veya anne gibi öğrencinin zihninde şekillenebilir. Bu yöntem günümüzde daha çok okul öncesi öğretmenlerinin çalıştığı yaş gruplarında görülür (Sünbül, 1996, s. 603). Osmanlı Devleti’nde okul öncesi gibi bir kavram olmadığı gibi, bunun yerini aile terbiyesi tutardı. Çocuk istenilen yaşa gelince en temel eğitim mektebine yollanırdı. Dolayısıyla, mektepler arasında tam bir keskin geçiş döneminden söz edilemez. Bu sebeple Osmanlı eğitimcilerinin aile üyesi olma yöntemini kullandıkları, resmi bir dil ve üslup yerine “Yavrular, çocuklar” vb. ifadeleri sıklıkla kullandıkları görülmüştür. Öyle ki, yer yer çocuklara tercih yeteneği ve özgüven kazandırmak adına, doğru ve yanlış davranışlar yazarlar tarafından ardı ardına izahlı olarak verilerek, nihai tercihler çocuk talebelere bırakılırdı. Öyle anlaşılıyor ki, çocuklar bu yöntemlerle eğitime ısındırılmaya ve okula alıştırmaya çalışılmaktadır.

2.2 Risaleye Göre Çocuklar İçin Bilgi ve Düşünce Vurgusu

Risalede çocuklar için tefekkür, akıl yürütme, mantık ve kavrama bilgisini kazandırmaya dair gayretler de görülmektedir.

“Allahü Teala hazretlerine hamd idelim ki bize düşünmek için akıl ve sevmek için lisan vermiştir. Dünyada gördüğümüz ve kullandığımız şeyler hep bu akıl ile düşünülmüş ve icad/keşf olunmuştur. Eğer Allah-ü Teala hazretleri bize akıl ihsan buyurmamış olsa idi ne evimiz ne de eşyamız olmayacak idi. Sıcakta ve soğukta hayvan

gibi kırlarda, açıkta ve mağaralarda yaşayacak idik. Şimdi ise bu akıl sayesinde güzel güzel ömürler geçiriyoruz. Mesela yemeklerin dürlüsünü yapıyoruz. Kışın, yazın istediğimiz gibi libaslar giyiyoruz. Mahfazalı yerlerde oturuyoruz. Hayvanlardan işimize yarayanlardan kimini arabada, kimini binekte, kimini tarlada kullanıyoruz. Kendimiz rahat ediyoruz. Akıl bizim için en büyük nimettir. Bunun için Cenab-ı Hakk'a ne kadar hamd ve şükür itsek yine azdır” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 4).

İfadeleri gayet sarih bir dil ile yazılmış olduğu gibi çocuklara önce akıl denen bir şeyin varlığı anlatılıyor, ardından olumlu ve olumsuz yönleri zikredilerek aklın ve düşünmenin önemine dair vurgularda bulunuluyor. Bununla beraber çocuklara akıl vs. her türlü nimet anlatılırken şükretmenin önemine dikkat çekildiği gözükmektedir. Bu nimetlere şükür vurgusu, eğitimin sosyal ve dini işlevselliğini vurgulamaktadır. Öte yandan söz konusu kitabı hazırlayan kurum ve kişilerin, hangi düşüncelerle sıkıca bir alışveriş halinde bulunduğunu anlamamız bakımından da önemli bir unsur olarak ortaya çıkmaktadır. Pasajda da ifade edildiği üzere aklın, Allah'ın ihsan ettiği bir nimet olarak anlatılması durumu çocuk talebelere, materyalist ve septik fikirlere karşı savunuculuğu erken yaşta yapılarak, toplumun dini öğretileri ahlaki yargılarla birleştirilerek aktarılmaya çalışılmaktadır. Böylelikle erken yaşta eğitilen çocukların, toplumun normlarına uygun yetişmesi beklenmektedir.

“İlim ve marifet kadar büyük zenginlik ve itibarlı bir şey yoktur. Bunu anlamak için düşünmek bile istemez. Hocanıza karşı kalbinizdeki raiyyet ve muhabbet bunu size isbat eder. Fakat amelsiz ilim, meyvesiz ağaca benzer. Bunun için ilmi olanlar hal ve şanını ilmin muktezasına tatbik ederek hüsn-i amel ve faalde bulunmağa pek ziyade gayret itmeli. Yoksa kendisi onla amel olmaz ise kimsenin yanında itibar ve kıymeti kalmadığından başka herkes kendisinden nefret eyler” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 5).

Şeklindeki cümleler aklın bir gereği olan ilim öğrenmeye talebeyi sevk ediyor. Fakat ilmin yalnız başına yeterli olmadığını, öğrenilenleri hayata geçirmenin yani teorikten pratiğe eğitimi ve bilgiyi daha işlevsel hale getirmenin vurgusu yapılarak, bu vurgu dini gerekçelerle daha da kuvvetlendirilmektedir.

2.3 Risalede Siyasi İçerikli Telakkiler

Meşru ve zamane padişaha karşı vazifeler de ahlak kuralları içinde zikredilmiştir. Risaledeki ideal insan tiplemesinde, devletine ve milletine karşı borçlarını ödeyen kişi ahlaklıdır anlayışı bulunmaktadır. En büyük şerefin ise Padişah'ın emirlerine karşı gelmemek ve kanuna uygun

davranmak olduğu ifade edilmektedir. Risale tarafından çizilen bu doğru yolda bulunmayanların ise devletini seven kişilerden olmadığı yani hain damgasıyla karşı karşıya bırakıldığı görülmektedir.

“Padişahımız efendimiz hazretlerinin evamir-i mülûkanelerine inkıyâd idüp yerine getirmeğe çalışmak vazifemizdir bize büyük şereftir. Milletimizi, malımızı, canımızı, muhafaza için her dürlü rahatlarını bizim için terk buyurmuşlardır. Azıcık düşünür isek bunları anlarız. Misalen memleketimizi düşmandan muhafaza için bunca askerler milli hanemizin muhafazası için birçok memurlar besliyorlar. Eğer böyle paşalar olmasa düşman ve hudut korkusundan uyku bile uyuyamaz az çok uzağa gidemeyiz. Şimdi ise böyle şeyler aklımıza bile gelmiyor.” ve “Memleketini, devletini sevenler devletin kanun ve nizamlarına ve padişahımız efendimiz hazretlerine çok itaat ve sadakat ve hüsn-i hidmet iden ve evamir-i hükûmete her suretle etbâ eyleyenlerdir. İffet ve istikamet sahibi olmayanlar, memleket ve devletine muhip ve sâdıki sayılamazlar” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 5-6).

Öyle anlaşılıyor ki, devletini ve milletini sevenlerin hükümdarın her sözünün yanında duran, her ne surette olursa olsun itaat içinde olandır. Bu durumunun erken yaşta, talebelere vatandaşlık görevi olarak yerleştirilmeye çalışıldığı müşahede edilmektedir. Ancak dikkate değer bir husus da şudur ki; devletin okulunda olanların düşünce sistemine gayet tabii olarak yine devlet müdahale etmektedir. Bu müdahale başka bir yerde *“Zira şu mektepler hep anın saye-i şahanesinde yapılıp, içlerinde okumaktayız. Ve anın sayesinde rahatla yaşamakta ve geçinmekteyiz”* (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 5) şeklinde hükümetçe ve Sultan'ın çalışmalarının emekleri çerçevesinde, meşru ve haklı bir zemine oturulmuştur. Bu durumda devlete göre en kötü kişi muhalefette olan güruhtur ki, bu da dönemin muhalif isimlerinin vatan haini olarak addedildiğine dair bir fikir uyandırmaktadır. Buna karşın risalede çoğu yerde olumlu ve olumsuz davranışlar, sonuçları ile beraber aktarılırken bu kısımda yalnızca yapılması ve olması lazım gelenler talebeye verilmiş, olumsuz yönler bahsedilmeyerek hükümet-muhalefet düalitiğine hiç girilmemiştir. Öyle anlaşılıyor ki devlet, çocukları terbiye ederken mevcut sisteme göre yetişmelerini temenni ve tavsiye ettiği gibi, olumsuz olan yönlerden hiç bahsetmeyerek, çocukların zihinlerindeki olası muhalif tavırlarını harekete geçirmemeye dair ince bir politika gütmüştür.

Tüm bunlara karşın hükümdarın fotoğraf veya portrelerinin matah ve fiziki eşyaların sınıfta veya okulda zamane lider lehine propaganda aracı olarak kullanıldığında dair bilgiye de ulaşılamamıştır. Devlet ile devletin sahibi Sultan'ın, kendine muhalif olmayan bir neslin

yetişmesini irade ettiği gibi muhaliflik yolunu da sonuna kadar kapatmadığı anlaşılmıştır. Günümüz öğretim programlarından olan örtük programın kapsam alanına dahil olan ideoloji aktarımı; öğretmenlerin beklentileri, görüşleri, sınıf içi davranışları gibi etkenleri kapsar (Yüksel, 2002, s. 367). Osmanlı maarifinin bu yönü incelendiğinde okullardaki bireysel iradenin, resmi idareye ve meşru rejime uygun düşmesi temenni edilir. Dolayısıyla devletin, muallimlerin kitaplara tabii olmasını sağlayarak, bastırıldığı veya uygun gördüğü kitaplar eliyle, otoriteyi istenmedik durumlara karşı korumaya çalıştığı anlaşılmaktadır.

II. Abdülhamid Han ekseninde, bu tezi destekleyen kanı ise siyasi hayatta olduğu gibi eğitimde de benzer yaklaşımların olmasıdır. Bunu, Sultan'ın ilk Meclis-i Mebusanın kapatılmasından sonra uyguladığı yöntemde görmektediriz. Gayet demokratik bir katılıma ve dinamizme sahip olan Mebus Meclisi, Sultan tarafından kapatıldıktan sonra sayıca az olan birkaç mebustan başka itiraz eden olmamıştır (Oğuz, 2013, s. 114). Öyle anlaşılıyor ki, halk tam olarak demokrasiye geçişe hazır bir konumda değildi ve gösterilen tepkilerin düzeyi bunu doğrular nitelikteydi. Mamafih Sultan, Meclisi kapattıktan sonra bu karara itiraz eden vekilleri ortadan kaldırmak yerine uzaklaştırma / sürgün yolunu seçmiştir (Oğuz, 2013, s. 118). Buradan da Sultan'ın muhalefeti yok etmek değil, kontrol etmek istediği anlayışına varılabilir. Eğitimde de buna benzer bir yaklaşımı, Padişah tarafından atanan Maarif Nazırları ve onların göreve getirdiği ekiplerinin yaptığı işlerde de görebilmek mümkündür.

Bu konunun bir izdüşümü ve delillendiricisi olarak Kanunuesasininin 16. maddesi verilebilir. Bu maddede hükümet, Osmanlı Ülkesi içinde olan, kurulmuş ve kurulacak tüm okulların devletin bizatihi idare ve kontrolünde olacağını kanunen garanti altına alır ve Meclis-i Mebusan çalıştığı kısa süre boyunca da sıklıkla maarifin sorunlarını ele alarak devletin isabetli kararlar almasına yardımcı olmuştur (Tekin, 2018). İlerleyen safhalarda devletin yardımcı karar organizmaları ve Sultan'ın talimat ve doğrudan direktifleriyle eğitim politikaları iyice şekillenmiş, hukuki tanzim hareketleriyle de eğitim kurumu ve devletin tanıdığı eğitim hakkı, merkezin kontrol ve denetimi şartıyla en ücra ve uzak yerleşim birimlerine kadar yayılmıştır. Amaçlanan temel gayelerden birisi de devletin arzu ve genel politikalarına uygun profile sahip öğrenci yetiştirmektir. Zira sadaret makamı, Sultan II. Abdülhamid'in şiddetli asgari ve elzem isteklerini şu şekilde ele alır: Devletin açtığı okullarda okuyan gençlerin İslam dinine inanan ve İslamiyet'in öngördüğü özelliklere haiz olarak yetişmeleri, okul sayısının artması ve ecnebi mekteplerde okuyan öğrencilerin İslamiyet'in tebliği ile İslam'a davet ve ardından devlet okullarına nakilleri ve eğitim-öğretimde mahalli dil yerine resmi dil olan Türkçenin kullanılması (Tekin, 2018).

Devlet'in işleyişinin temel olarak ekonomisiyle, dolaylı olarak da vergiyle olduğunu küçük yaşta belletmek ihtiyacı doğmuştur. Vergi vermenin toplumsal bir yükümlülük olmasının esasında bireysel faydalar için olduğu örneklerle talebeye aktarılmıştır. Vergi neden verilir, niye verilir sorularının cevaplarını açık bir üslup ile öğrenciye aktarmak ihtiyacı muhtemelen ekonomik açıdan devletin rahatlamasının, vatandaşların devleti desteklemesi yoluyla olabileceği inancının aşılmasıyla olmuştur. Can ve mal güvenliğini sağlayan devletin kutsiyeti mükerreren vurgulanmış, askerlik görevi de devlete karşı ahlaki bir görev olarak addedildiği gibi dini bir emir ifadesiyle de pekiştirilmiştir.

“Padişahımız efendimiz hazretlerine ve devlet-i âlilerine karşı mecbur olduğumuz askerlikten veya vergiden kaçmak en büyük alçaklıktır. Zira bunlar kendileri için değildir. Yani hep bizim menfiâtımız içündür. Eğer asker veriyorsanız memleketimizi düşman şerrinden korumak için veriyorsunuz ki bu da farzdır. Vergi ve emsali şeyleri vermek de böylece lazımdır. Çünkü bu vergiler yine bizi ve malımızı korumak ve hakkımızı muhafaza etmek ve rahat yaşamak için kullanılan memurlara gidiyor. Eğer böyle olmasa idi yani herkes başlı başına evini, malını, canını muhafaza etmek lazım gelse idi evinizi ve tarlanızı ve dünyanızı ve mal ve canınızı ve ırzınızı korumak için ne kadar adama para vermek lazım geleceğini bir kere düşününüz. Halbuki şimdi biz bir şey vermiyor kadar az bir vergi ile bu masraftan kurtuluruz. Bu ne büyük nimet ve ne kadar büyük seâdettir” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 5-6).

Buradan hareketle vergi ödemenin önemine dair birkaç destekler nitelikte bilgiler talebelere aktarılacak suretiyle verilmiştir. Ardından vakti değerlendirebilmenin ve kimseyle kötü olmamanın tavsiye edilen olduğu, olası bir düşman saldırısı karşısında silaha sarılmanın lazım geldiğini aktararak ahlak dersi için esas konuya girizgah yapılmıştır. Şunu de tekrar ifade edelim ki, ahlaki bir görev olarak belirlenenler aynı zamanda İslami bir öğreti olarak karşımıza çıkmaktadır. Zira aşağıdaki örnekte de görüldüğü üzere padişah uğruna can feda etmenin sosyal ve hukuki bir gereklilik olarak vurgulandığı gibi, bu durum dini bir emir referans alınarak da desteklenmiştir. Böylelikle kararların meşruiyetleri hem hukuki hem de dini yükümlülükler ile öğrencilerde yerleştirilmeye çalışılmıştır.

“Binaenaleyh kavanin ve emr-i hükûmete inkıyâd ve ihtirâm icbâr-ı zimmettir. Herkes birbiriyle güzel geçinmek, tek bir vaktini zâyi ve kavga itmemek lazım olduğu gibi, memleket ve devletimiz Allah saklasın tehlikede bulunup da düşman hıfz-ı vuku olunmasa ihtiyaç görünür ise o vakit dahi cümlemizin silaha sarılması ve sevgili

“padişahımız efendimiz uğruna feda-ı can eylemesi diyanet ve muhabbet iktizasındandır”
(Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 6-7).

2.4 Risaleden Misallerle Ahlaki Öğretiler

Buradan itibaren toplum tarafından kabul edilmesi düşünülen ve İslamiyet referanslı bir metotla hayata geçirilmesi teşvik edilen ahlaki öğretilerin bulunduğu konular ele alınmıştır. Şunu da ifade etmek gerekir ki, risale gayet açık ve kısa olarak durumlar hakkında bilgi aktarmıştır. Risalede her kötü huy, birkaç cümle ve ekseriyetle bir paragraftan müteşekkildir. Bu bağlamda risale hazırlayanları olarak kapakta zikredilen “Darü'l Hilafetü'l Aliyye” kurumu, pedagojik bir yaklaşım ile durumları ele almıştır. [Ek:1] Zira kitabın okutulduğu 2 ve 3. Sınıf yaş grubu çocuklarında okuma yetisinden çok ahlaki öğretilerin ne anlama geldiği kavratılmak istenmiştir. Çünkü sıbyan ve iptidai mekteplerde kıraat adında başlı başına bir okuma dersi müfredatlarında bulunmakta idi (Kodaman, 1991).

“İnsana yakışan ve lazım olan iyi [ve kötü] huylar şunlardır: yalan söylememek, koğuculuk, ikiyüzlülük, gıybet itmemek, enaniyet, hased, haylazlık, hiylekarlık, bedzebanlık, hırsızlık eylememek ve arsızlık ve maskaralıktan ve garezden kendini sakınmak, vefakâr, riayetkâr bulunmak ve kanaat ve nezaket ehli olmak” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 7).

Kötü ve iyi huyların karışık olarak verilmesinin iki nedeni olabilir. Birincisi çocuğun derse aktif katılımını sağlamak amacıyla muallim tarafından hangilerinin yanlış, hangilerinin doğru olduğunu sorması etkinliği veya araya girerek izahlarda bulunması, ikincisi ise öğrencilerin müspet ve menfi olanları ayırt etmelerini sağlayacak ortamı oluşturarak çocuk talebelerin düşünme becerilerini geliştirmek olabilir. Ne var ki, risalede çocukların akıl yürütme ve fikir üretme becerilerinin geliştirilmesine dair teşvik örnekleri ve cümleleri aktarılmıştır. Bu uygulama da bu metodun bir meyve verdirme çalışması şeklinde düşünülebilir.

Konular genelden özele doğru geldiğinde esas konuya giriş yapılır. Risalede ilk önce bahsedilen ahlak “Kizb” başlığı ile yazılmıştır. Kizb günümüz literatüründe yalan anlamına gelmektedir. Dolayısıyla ilk konu olarak yalan bahsinin seçilmesi, bu durumun bireysel bir ahlaksızlık olduğu gibi toplumsal ahlaksızlığa ve sosyal çürümeye de yol açtığı düşünüldüğünde evvelce yalan konusunun çocuklara aktarılması, erdemli bireylerin yetişmesi tasavvurunun olduğuna dair fikir vermektedir. Kur'anı Kerim'de ve Hadisi Şeriflerde yalan ve yalancılığa dair çokça vurgu bulunmaktadır. Yalan, küresel bir sorundur ve yalan hususu sadece İslam toplumlarında

değil gayrimüslim olan toplumlarda da önemli bir ahlaki öğretilerdir (Çağrıcı, 2013, s. 297). Kizb için verilen bilgi:

“Yani yalan söylemek. Ne kadar fena bir hal olduğunu size söylemeğe hacet yoktur. Elbet arkadaşlarınızdan şimdiye kadar bu havide bildikleriniz vardır. Yalanları meydana çıktığı vakit ne kadar utandıklarını görmüşsünüzdür. Çocukluğundan yalana alışanlar büyüdüğü vakit andan kurtulamazlar. Her yerde herkese maskara olurlar. Anın için daha küçük iken buna alışmamağa pek ziyade gayret lazımdır” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 7).

Ego, kibir de kötü hasletler arasında yer almıştır. İnsanın kendisini beğenmesinin kötü olduğu, yüksek mertebelerde olsa da kendisini alçaltmasının, tevazu göstermesinin insanlık icabı ve eğitilmiş olmanın bir gereği olduğu anlatmıştır. Kibir ise enaniyet; benlik, ben merkezlilik anlamında ifade olunmuştur.

“Yani kendisini beğenüp herkesden yukarı tutmak ve bilmediği şeylere bilçilik göstermektir ki bu da fena huylardandır. İnsan mesela rütbe ve zenginlikte ve ilim ve maarifte diğerlerinden sahihen âlâ olsa bile kendini aşağı tutmak ve davada bulunmamak insâniyet ve terbiye iktizasındandır. Mütevazı ve güler yüzlü ve tatlı sözlü kimseler herkesin yanında makbul ve muteber olurlar ve enaniyeti olanlar makbul olmazlar” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 8).

Haylazlık da ahlaki bir karşıt öğretisi olarak yer almıştır. Buradaki yaklaşımdan temel maksat, anlaşılana göre çocuk talebeleri okula yönlendirmek olmuştur. Zira haylazlığın tam karşı gelen anlamı verilmediği gibi buradaki mana direkt olarak çocukların talim ve terbiye hayatına yoğunlaşmıştır. Haylazlık, çocuklar için “Fena haller” olarak ifade edilmiş, erken yaşta okul çağında olan çocuklar, bu eğitimleri alırlarsa toplumun yetişkin ve yetkin bir bireyi olarak hazırlanabileceği inancı güdülmüştür.

“Yani mektebe gitmemek, yazı yazmamak, derse çalışmamak, işiyle meşgul olmamak, oyun ve sairlerinde vakit geçirüp asıl kendisine lazım olacak işleri yapmamak herkes ve hele çocuklar için pek fena hallerdendir. Zira böyle çocuklar bir şey öğrenemeyeceklerinden sonra hakir ve zelil olurlar. Zamanlarını böylelikle geçirdiklerine pişman olurlar ise de hiç faide vermez. Bunun için peder ve validelerimizin ve hocalarımızın sözlerini dinleyüp her gün erkenden mektebe gitmeğe ve derslerimizi yapmağa ve işlerimizi görmeğe sevinç ile sa'y ve gayret itmeliyiz” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 9).

Çocuklar için ders almaları gereken hususlardan bir diğeri de bedzebanlık olarak ifade edilmiştir. Bedzeban olmak kavramı, günümüzde ağzı bozuk olmak deyimiyle özdeşleşmiştir. Risalede bu durum nasihatlerle ve örneklerle aktarılmıştır.

“Şuna buna kötü söz söylemek ve arkadaşlarına söğüp saymaktır ki bu da pek çirkin huylardandır. Şunla bunla itişmek ve döğüşmek ve mektebe gelüp diğeri gün sokaklarda taş atmak ve gelüp geçene söz söylemek dahi terbiyesizlik ve bedzebanlık eseridir. Binaenaleyh çocuklara yakışan gayet uslu olup böyle yaramazlıklardan pek ziyade sakınmaktır” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 10).

Temizlik de ahlaklı olmanın şartlarından olarak kabul görmüştür. Ancak kavram kargaşasına düşmemek lazımdır zira temiz olmak durumu “Nezaket” başlığı altında verilmiştir. Bu konuda risalede:

“Nezaket: Yani temizlik. Dince ve akılca insana çok lazımdır. Bir adamın esvabı eksi olmak ayup değildir ama pis olmak ayuptur. Üstü, başı, ağzı, burnu temiz olan bir çocuğu her kim görürse ondan hoşlanır ve murdar kimselerden ise ikrah eder. Anın için çocuklar yüz ve ağız ve burunlarını temiz tutmak ve yemek yediği vakit ellerini güzelce yıkamak, üstünü başını temiz tutmak, her şeyde temizliğe alışmak ziyade lazımdır” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âliyye, 1903, s. 12).

Tanımlamalarından da anlaşılacağı üzere temizlik hususu hem dini öğretiler hem de akli ölçüler ile desteklenmiş, çocuk temiz olursa ne olur, kirli olursa ne olur soruları yanıtlanmış ve neden temiz olmaya dikkat etmek lazım geldiği açıklanmıştır. Gerekçelendirildikten sonra “Anın için çocuklar...” denilerek tavsiyeler birinci ağızdan nasihatler silsilesiyle devam etmiştir ki bu da eğitimin farklı bir boyutuna, kurumsallığın içinde çocukların istedik ölçüler ve hassasiyetlerde yetişmesi için şefkatli ve dostane bir yaklaşımın olduğuna işaret eder.

Vefakârlık durumu da insanlık gerekliliği olarak ifade edilmiştir. Bunun yanında vefakârlık içtimai bir anlayıştan da temellendirilmiştir. Buna göre dost, yakın çevre ve akrabaların işlerini görmenin vefalı olmak icabından olduğu telkin edilmiştir. Öte yandan risalenin başlarında vefalı olmak durumu siyasi bir anlam taşımakta iken, vefakârlık pasajında da siyasi bir mesajın verilmediği gözlemlenmiştir.

“Vefakârlık: Yani üzerine aldığı şeyi hakkıyla yapmaktır ki bir büyük insâniyet alametidir. Mesela dost ve ehibbâ ve akrabayı unutmamak ve onlar için yapılması üzerine alınan şeyleri yapup memnun itmeğe ve elinden gelebildiği kadar her dürlü iyilikleri yapmağa çalışmak lazımdır. Böyle olan kimseler daima makbul ve mu'teber

olup dünya ve ahiret ve feyz ve seadetine nâil olurlar” (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 11).

Risalede ahlaki içerikler, zikredilenler haricinde nemmamlık; nifak, gıybet, hased, hiylekarlık, arsızlık, maskaralık, sirkat, hadsizlik, tahkir, garez, riayetkârlık, kanaat, muavenet, batalet, işsizlik, intizam, adalet, merhamet, ebna-yı mebnisine muhabbet, hayır ve hasenat, ahz-ı intikam, vazife, kabahat ve hıfz-ı sıhhat başlıkları altında tasnif edilerek öğrencilere ahlaki öğretiler verilmeye çalışılmıştır.

Bunca ayrı konu altında en uzun soluklu metin kısmını hıfz-ı sıhhat oluşturmuştur. *“Dünyada vücut sağlığı gibi teşekkür olunacak büyük bir nimet yokdur. Zira bir adamın vücudu sıhhatde olmaz ise Tanrı Teala hazretlerine layıkıyla kulluk idemez ve bir işini göremez...”* (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 15) şeklindeki ifadelerle başlayıp vücut sağlığını korumaya ve özellikle yemek içmek kısmında mutedil olmaktan bahsederek, çocuklara dikkatli olmayı öğütledikten ve hasta olmamaya dair birtakım tavsiyeler verildikten sonra *“Pek sıcaklarda güneşin altında gezmek ve durmak ve yüksek yerlere ve ağaçlara çıkıp düşmek ve çok koşmak gibi şeyler hastalık zuhuruna sebep olacağından akıllı ve uslu olan ve kendilerine acıyıp hasta olmağı istemeyen çocuklar bunlardan hazer itmelidirler.”* (Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye, 1903, s. 15) ifadelerinin aktarılması ile risaleye son verilmiştir.

Risalede son sözün, çocuk talebelere rehberlik etme anlayışını temsil eden bunca örneklerden sonra, yine çocuklara özgüven aşıl原因ıcı ve bireysel karar verebilme yeteneklerini kazandırmaya yönelik davranışlara teşvik edilmesi dikkat çekicidir. Ayrıca ne yapacaklarına dair kararın, olumlu ve olumsuz yönlerinin gösterilerek yine çocuk talebelere bırakılması da onların bilişsel süreçlerini geliştirmeye olanak tanıyan ayrı bir önemli husus ve modern eğitim anlayışı olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bulgular

II. Abdülhamid'in, devletin tekrardan güçlenmesini sağlayacak olan etkenlerin en başında İslam ahlakını tamamen referans alan bir toplumun yeniden inşası olarak düşünmekte olduğu, ahlak dersinin içeriğinden anlaşılmıştır. O, insanların ancak içtimai ve ahlaki açıdan güçlenmesiyle, devletin tekrardan eski gücüne ulaşabilmesinin mümkün olabileceğine inanmaktaydı. Buradan hareketle anılan dönemde eğitim başta olmak üzere, özellikle ahlak eğitimine yoğunlaşarak oldukça ciddi çalışmaların yapıldığını söylemek mümkündür. Nitekim bu politikalar neticesinde, tüm Osmanlı Devleti vilayetleri ve ona bağlı bulunan sancak; nahiye, kaza ve beldelerinin tamamında 1877 senesinde sadece 200 kadar yeni usulde eğitim verdiği

tespit edilen temel mektep bulunurken, sıbyan mektepleri hariç merkeze bağlı olarak usul-i cedid üzere eğitim veren iptidai mekteplerin sayısı, 1892-1893 senelerine gelindiğinde müthiş bir artış ivmesi yakalanmış olarak 3.059'a yükselmişti (Kodaman, 1991).

Sultan Abdülhamid'e göre, eğitim ve öğretimde istenilen ahlaki ile dini müktesebata haiz, istendik düzeyde talebe yetişmediği için, devlet eliyle hazırlanıp bastırılacak olan ahlak risaleleri suretiyle eğitimin desteklenmesine ve müfredatta ahlak derslerinin saatlerinin artırılması yoluna gidilmesi de bir çözüm yöntemi olarak gündeme alınmıştır (Yazıbaşı, 2014, s. 770). Sultan II. Abdülhamid dönemi ahlak dersi kitaplarında genel itibarıyla İslami hassasiyetlerin gözetildiği ve dini duyguların gayet saf ve eğitici bir anlayış ile duygusallığın ve maneviyatın göz ardı edilmeden öğrenciye aktarıldığını söylemek mümkündür. Bu tezi destekleyen en net örnek olarak ders kitaplarının büyük bir çoğunluğunun besmele ile başlaması gösterilebilir (Doğan, 1994). Ayrıca incelenen ahlak risalesi ekseninde, ahlak derslerinin büyük bir ölçüde İslam fikhını referans aldığı gözlemlenmektedir. Bu da eğitim ve öğretimde İslami bir metodun kullanıldığını ortaya koyan bulgulardan olmaktadır.

Dönemin ahlak eğitiminin temel hususiyetinin bireyin ve toplumun insani ile vicdani özelliklerinin artırılmasına çalışıldığı, nitelikli insan yetiştirilmesinin öncellendiğini söylemek mümkündür. Aynı zamanda bu nitelikler arasında Osmanlı Devleti'nin, sosyal devlet anlayışı ile vatandaşına sağladığı imkânlarla karşın, nankörlük içinde bulunmayan bir nesil yetiştirilmesi anlayışının var olduğu gözlemlenmiştir. Bunu destekler bulgu ise; araştırma konumuz olan risalede vefalı olmak durumu bir ahlaki öğreti olarak yer aldığı gibi kitabın muhtelif yerlerinde de devlete, padişaha karşı vazifeler de bir ahlaki düstur olarak yer bulmuştur. Özellikle devlet ve sultana karşı nankörlük durumuna düşülmemesi sıklıkla tembihlenmiştir.

İptidai mektep kavramı; iptidai mektep ile sıbyan mektebinin kesin bir ifade ile ilk kez ayrılışıyla doğmuştur. Bu da 1869 senesinde yayımlanan Maarif-i Umumiye Nizamnamesinin ilgili kısımları ile olmaktadır (Akyüz, 1993). 1871 yılından itibaren ise genel anlamda iptidai mektep kavramı tüm ülkeyi kapsayan temel eğitim kurumları için yaygın hale getirilmişse de (Ergin, 1977) 1874 yılı baharında Kapalıçarşı'da Nuruosmaniye Camii'nin içerisinde "numune mektebi" ismi ile yeni usul üzere eğitim verecek olan bir temel okulun inşa edilmesiyle ilk defa faaliyetlerine başlamıştır (Kırpık, 2023, s.155).

İptidai mekteplerde ahlak risaleleri ile okutulan ahlak dersi, dini esaslar ile ayrılmayan bir bütün oluşturmuştur. Sınıfların genel yapısı ve fiziki tüm şartları Avrupa'daki gibi şekillenmiş olsa da muhteva bakımından ve dönemin siyasi statükosundan mütevellit eğitim uygulamalarının yine İslami esaslar ile eski örf ve adetlerden şekillendiği bir ortamın olduğu görülmektedir.

Risale/kitapçık müellifleri veya heyeti; risaleyi hazırlarken üçüncü ağızdan, çocuklara üstten bakan ve resmi bir dil kullanmak yerine, eserin muhatapları dikkate alınarak, merhametli ve şefkatli bir duyguya bağlı kalarak, pedagojik bir yaklaşımla eserlerini hazırlamışlardır. Risalede çocuklar için tefekkür ve akıl yürütme, mantık ve kavrama kabiliyetlerinin kazandırılmasına dair ciddi gayretlerin de olduğu gözlemlenmiştir. Bunun yanında risale, aklın bir gereği olan bilgi ve ilim öğrenmeye talebeyi sevk ediyor. Fakat ilmin yalnız başına yeterli olmadığını, öğrenilenleri hayata geçirmenin yani teorikten pratiğe eğitimi ve bilgiyi daha işlevsel hale getirmenin vurgusunu yaparak, bu vurguların risale hazırlayıcıları tarafından dini gerekçelerle daha da kuvvetlendirilmek istendiği anlaşılmaktadır.

Risalede en büyük şerefin Padişah'ın emirlerine karşı gelmemek ve kanuna uygun davranmak olduğu, devletini ve milletini sevenlerin hükümdarın her sözünün yanında duran, her ne surette olursa olsun tâbiyette olanlar olduğu gözlemlenmiştir. Makale içeriğinde ayrıntıları verilen bilgilerden hareketle de devlet ile devletin sahibi Sultan'ın kendine muhalif olmayan bir neslin yetişmesini irade ettiği gibi muhaliflik yolunu da sonuna kadar kapatmadığı anlaşılmıştır.

Sadaret makamı maarif işlerini idare ederken Sultan II. Abdülhamid'in şiddetli asgari ve elzem isteklerini dile getirir. Buna göre Sultan Abdülhamid eğitimden en temel olarak şunları arzu etmektedir:

- 1- Devletin açtığı okullarda okuyan gençlerin İslam dinine inanan ve İslamiyet'in öngördüğü özelliklere sahip olarak yetişmeleri,
- 2- Okul sayısının tüm ülke sathında devamlı artması,
- 3- Ecnebi mekteplerde okuyan öğrencilere İslamiyet'in tebliği ve İslam'a davet,
- 4- Gayrimüslimken, İslam ile şereflenen öğrencilerin devlet okullarına nakilleri,
- 5- Eğitim-öğretimde mahalli dil yerine devletin resmi dili olan Türkçenin kullanılması (Tekin, 2018, s. 98).

Risalenin okutulduğu 2 ve 3. Sınıf yaş grubu çocuklarında anlaşılana göre okuma yetisinden çok, ahlaki öğretilerin ne anlama geldiği kavratılmak istenmiştir. Çünkü ayrıca okuma becerilerini arttırmak için başlıca bir kıraat dersi bulunmaktaydı.

Günümüzde tabii bir süreç olarak tanımlanan haylazlık da ahlaki bir karşıt öğreti olarak risalede yer almıştır. Öyle anlaşılıyor ki, buradaki yaklaşımdan temel maksat çocuk talebeleri okula yönlendirmek düşüncesidir. Ne var ki, söz konusu paragraf manası bakımından haylazlığın örneklerini aktarırken direkt olarak çocukların talim ve terbiye hayatındaki misallere yoğunlaşmıştır. İnsanın kendisini beğenmesinin kötü olduğu, yüksek mertebelerde olsa da

kendisini alçaltmasının, tevazu göstermesinin insanlık icabı ve eğitilmiş olmanın bir gereği olduğu anlatılmıştır. Temizlik de ahlaklı olmanın şartlarından olarak kabul görmüştür. Risalede son sözün mahiyeti çocuklara özgüven aşılayıcı ve karar verebilme özelliklerini kazandırmaya yönelik olduğu anlaşılmış, davranışların ve kararların yine onlara bırakılması hususu da kendilerine sorumluluk bilincini aşılamayı hedeflemiştir. Risalenin modern eğitim hedeflerini barındırdığı için de ayrıca bir öneme sahip olduğunu söylemek mümkün görülmektedir. Buradan hareketle risalenin, modern eğitim anlayışlarına temel teşkil edecek şekilde hazırlanması ve pedagojik unsurların sıklıkla kullanıldığının gösterilmesi bakımından, son dönem Osmanlı temel eğitiminin ilerlemiş olduğunun önemli bir örneği olarak karşımıza çıkmaktadır.

Risalede ahlak muhtevalı içerikler özet olarak şu şekilde verilebilir:

- 1- Kizb (Yalancılık)
- 2- Ego (Bencillik)
- 3- Haylazlık
- 4- Bedzebanlık (Pis ağızlı olmak)
- 5- Nezaket (Temizlik)
- 6- Hıfz-ı sıhhat
- 7- Nemmamlık (Söz taşımak)
- 8- Nifak (İki yüzlülük)
- 9- Gıybet
- 10- Hased
- 11- Hiylekarlık
- 12- Arsızlık
- 13- Maskaralık
- 14- Sirkat (Hırsızlık)
- 15- Hadsizlik (Edepsizlik)
- 16- Tahkîr (Aşağılamak)
- 17- Garez (Kötü niyet)
- 18- Vefakârlık
- 19- Riayetkârlık (Sevgili, saygılı olmak)
- 20- Kanaât
- 21- Muâvenet (Yardımlaşma)
- 22- Batalet (Tembellik, işsizlik)

- 23- İntizâm (Disiplinli, düzenli olmak)
- 24- Adalet
- 25- Merhamet
- 26- Ebnâ-ı mebnisine muhabbet
- 27- Hayır ve hasenat,
- 28- Ahz-ı intikam (İntikam almak)
- 29- Vazife
- 30- Kabahat**

Tartışma ve Sonuç

Osmanlı maarifi, Tanzimat ile ıslaha tabii tutulan alanlardan birisi olmuştur. 1869 senesine gelindiğinde Maarif-i Umumiye Nezaretince yayınlanan nizamname ile temel eğitim için de köklü değişikliklere gidilmiştir. Bu gelişim ve değişim hareketleri 1874 yılında Nuruosmaniye Külliyesinde ilk defa “Numune Mektebi” adıyla açılan pilot okul ile başlamıştır. Ardından bu uygulama neticesinde, dönemin ilgili kurumlarınca kabul görerek sıbyan mektepleri haricinde yeni usulde eğitim veren iptidai mektepler yaygınlık kazanmaya başlamıştır. Sıbyan mektepleri ananevi kültürü haiz olduğundan kapatılmamış, vakıflarca idare edilen sıbyan mektepleri peyderpey devlet politikaları neticesince modern anlamda eğitim veren iptidai mekteplere dönüşmeye başlamıştır. Öte yandan modern devlet anlayışının gündeme alınması ile devletin, eğitim kurumları üzerinde salt kontrolcü olduğu eğitim anlayışından uzaklaşarak, devletin bizatihi kendi eliyle hem eğitim verdiği, hem de eğitimi kontrol ettiği bir yapıya dönüşmeye başlanmıştır. Şüphesiz ki devletin böyle bir organ görevini görmek istemesi, Osmanlı topraklarında eğitim reformunun mevcudiyetine ve başarısına dair önemli bir örnek mesabesinde olduğu söylenebilir. Öyle ki, 1869 nizamnamesinin yürürlüğe konması ile usul-i cedit üzere eğitim verebilecek kapasiteye sahip olmayan, becerisi az ve yaşlı muallimler mektepten el çektirileceklerdir.

Maarif Meclisi, bunun için sıbyan mektebi muallimlerinin yetkinliğini tespit adına imtihanlar yaparak istenilen düzeyde beceri ve mesleki donanımına sahip olmayanları meslekten uzaklaştıracaktır. Bundan doğan eğitici eksikliğini kapatmak için ise alan dışından alımların yapılması gündeme alınmış ve alan dışından geleceklerin ise yetkinliklerini Maarif Meclisince yapılacak olan imtihanlarda ispatlamaları istenecektir. Böylelikle her ne kadar aksaklıklar olsa da, temel eğitimin iyileştirilmesi adına ciddi bir modernleşme çabasına girilmiş olduğu söylenebilir (Sarıçelik, 2024, s. 613).

Bu dönüşüm yalnızca eskiyi ıslah adına bir girişim değil, yeni ve köklü bir eğitim reformu olarak ortaya çıkmaktadır. Ne var ki, iptidai mekteplerinin ihdası ile eğitimin merkez teşkilatına bağlılığı düşüncesi gelişmiş, eğitim kurumlarının tüm ülke sathında büyük ölçüde yaygınlaştırıldığı görülmüştür. Bunun bir semeresi olarak da devlet kendi ideolojisine uygun düşen gençler yetiştirmek gayesinde olmuştur. Şüphesiz ki bu da eğitimin siyasi boyutunun fark edildiğini gösteren bir uygulama olmuştur. Eğitimin siyasi işlevi ise, başa geçen yeni yöneticilerin, yeni kuşaklara kendileriyle özdeşleşen toplumsal ve siyasal bazı doktrinleri aşılması işlemidir (Ballı & Kartal, 2020, s.38). Günümüz uluslararası eğitim politikaları neticesinde pek de yabancı olmadığımız bu durum, meşrutiyete zemin hazırlayan ortamlardan birisi olmuştur. Ne var ki, eğitimin siyasi işlevselliği, meşrutiyet sonrasında da göz ardı edilmemiştir. Böylelikle hem II. Abdülhamid ve hem de meşrutiyet döneminde siyasi işlevselliğin uygulanması bakımından farklı bir eğitim politikasından söz edilemez.

Ahlak risaleleri de kişisel gelişim ve değişimi pekiştiren bir ders araç gereci olduğu gibi münferit ve müstakil bir ders/disiplin olarak da devletin en çok önem gösterdiği alanlar içinde başlıcalarından olmuştur. İncelenen ahlak risalesinin, dönemin genel siyasi ve ekonomik anlayışlar ile paralel olduğu, ahlaklı bireylerin yetişmesinde yalnızca dini emirler ile değil batı eksenleri geliştirilen vazife ahlak kuramı çerçevesinde de çocuk talebelerin birtakım yükümlülüklerle karşı karşıya kaldıkları görülmüştür. Bu da önceden bahsi geçen reformun tam olarak istedik şekilde cereyan etmediği, nâkıs kaldığını gösterebilir. Zira sıbyan mekteplerindeki manevi ortam havasının, iptidai mekteplerde de biraz da olsa korunduğuna dair çıkarımların yapılabilmesi olağandır.

Devlet, II. Abdülhamid döneminde eğitime çokça ihtimam göstermiş, açılan okulların sayısı arttığı gibi ahlaklı bireylerin de çoğaltılması gayesi güdüldüğü görülmüştür. Bu da bize ahlaklı yetişen bireylerin az olduğuna dair bir fikir verdiği gibi, ahlaken daha güzel bir yaşayışa teşvik edilen duruma geçildiğini de gösterebilir. Bu bağlamda netleşmiş bir çözüme ulaşılması için yalnızca eğitim kurumları değil, eğitim almış veya alamamış Osmanlı vatandaşlarının ahlaki durum ve tutumlarının incelenmesi, Osmanlı vatandaşlarının ahlaki durumlarının ne seviyede olduğuna dair bilgileri saptamamız bakımından önem arz etmekte olduğu gibi ileride yapılacak çalışmaların bu kapsamda araştırılması önerilmektedir.

İncelenen risalede, ahlak konularından önce dini emirler ve dini öğretilerin verilmesi, çocuklara İslam dini tandanslı bir eğitim verileceğinin işaretlerini göstermiştir. Öte yandan, çocukların yetişmesinde modern eğitim bilimi anlayışlarına yakın yöntemler kullanılarak, ahlaklı bireylerin yetiştirilmesi gayesine ulaşılması için büyük bir çaba sarf edildiği gözlemlenmiştir.

Çalışmanın söz konusu ahlak eseri devlet eliyle bastırılmıştır. Bunun yanında özel matbaalarda bastırılıp, Maarif Nezaret-i Celilesi tarafından onay almış ahlak risalelerinin de mekteplerde okutulduğu risale kapağında yer alan mühür meselesinden anlaşılmıştır. Burada devletin, bazı kurum ve kişilerin istenmedik şekilde eğitime müdahale edebilmesi potansiyelinden dolayı çekinik ya da disiplinli davranılmış olduğu anlaşılmaktadır. Bunun için de üstünde mühür bulunmayan kitapların mektebe alınmayacağı vurgusu, devlet tarafından istendik ölçüdeki çocukların yetişmesi adına gerekli tedbirlerin alındığına işaret etmektedir.

Modern devlet anlayışı ile Osmanlı eğitim tasavvuru, seçkin eğitimden kapsayıcı bir hüviyete dönüşmüştür. Bunun bir neticesi olarak da iptidai mekteplere alınan talebelere, söz konusu ahlak risalesinde olduğu gibi dönemin sultanına karşı vefalı, samimi, itaatkâr, sevilmesi, övülmesi ve teşekkür edilmesi lazım gelen gibi bazı hallerde bulunmaları teşvik edilmiştir.

Sonuç olarak Matbaa-ı Âmire’de 1903 senesinde basılan bu “Ahlak” isimli ahlak risalesi; dönemin ilkökul öğrencilerine İslam dininin gereklerini, inanılması ve itikat edilmesi lazım gelen lüzumlu bilgileri vermiştir. Ne var ki, devlete ve dönemin hükümdarı olan II. Abdülhamid’e karşı alacakları tavrın neliği, vergilerini ödemeleri, ekonomik ve sosyal açılardan ödevlerini gerçekleştirerek devleti rahatlatmalarının, bir noktada da kendilerini de rahatlatmak olduğu da evvelce anlatılmıştır. Ardından risalede İslam ve yönetime dair bilgiler verilmiş, ondan sonra toplumun büyük çoğunluğunca kabul edilmiş olan; yalan söylememek, iftira atmamak, kibirli olmamak, kötü söz söylememek, tembel olmamak vb. gibi öğretileri öğrencilere aktarmaya çalışarak ahlak dersinin gereksinimleri yerine getirilmeye çalışılmıştır. Öyle anlaşılıyor ki, bu ahlak risalesinin yalnızca ahlaki yönü bulunmamaktadır. Risale salt ahlaki öğretileri vermekle kalmamıştır. Öte yandan kültürel; toplumsal, dini, pedagojik, ekonomik, siyasi ve vicdani esintiler de taşımakta olduğu, bunları ise dönemin çocuk talebelerine aktarmak istediği, araştırma neticesinde saptanmıştır.

Öneriler

Mevcut konu ile alakalı olarak, iptidai mekteplere devam etmiş ve mezun olmuş öğrencilerin bireysel ahlaki tutumları ile okula gitmeyenlerin ahlaki tutumları arasında mukayeseli bir analiz çalışması yapılması önerilmektedir. Çalışma konusu dönemde, ahlak eğitimine neden önem verildiği konusunda da ayrıca bir çalışmanın yapılması, durumu ve dönemi daha iyi anlamaya yarayacağından dolayı söz konusu çalışmaların da bu bağlamda yapılması önerilmektedir.

Kaynakça

Akyüz, Y. (1993). *Türk Eğitim Tarihi*. İstanbul: Kültür Koleji Yayınları.

- Atuf, N. (1930). *Türkiye Maarif Tarihi Hakkında (Bir Deneme)*. Ankara: Muallim Ahmet Halit Kütüphanesi, Millet Matbaası.
- Aybey, S. (2019). Son Dönem Osmanlı Ahlak Eğitimsi Ali Seydi Bey'in -Terbiye-i Ahlakıyye ve Medeniyye- İsimli Eserinin Birinci Kısmının Günümüz Türkçesine Aktarım ve Tetkiki. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(2), 562-586.
- Ballı F. E., & Kartal S. (2020). Eğitimin Siyasal İşlevi: Sosyal Bilgiler Ders Kitabı Örneği. *Annan Menderes Üniversitesi Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi*, 11(1), 36-49.
- Kaynak, A. (2012). *Emperyal Modernlik ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Reformları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Ankara Üniversitesi, Ankara.
- Çağrıncı, M. (2013). Yalan Maddesi. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 43, 297-300.
- Dârü'l-Hilafet'ül-Âlîyye (1903). *Ahlak*. İstanbul: Matbaa-ı Âmire.
- Doğan, N. (1994). *Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Erdem, H. (1996). *Son Devir Osmanlı Düşüncesinde Ahlak*. Konya: Sebat Ofset Matbaacılık.
- Ergin, O. (1977). *Türkiye Maarif Tarihi* Cilt (C.1-2). İstanbul: Eser Matbaası Yayınları.
- Freankel, J. R., Wallen, N. E., & Hyun, H. H. (2011). *How to design and evaluate research in education*. New York: Connect Learn Succeed.
- Gündüz, M. (2008). II. Abdülhamid Dönemi Eğitimi ve İdeolojisi Üzerine Tartışmalar. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, 6(12), 243-286.
- Kıral, B. (2020). Nitel Bir Veri Analizi Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Siirt Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(15), 170-189.
- Kırpık, C. (2023). II. Abdülhamid Döneminde Kayseri İptidai Mektepleri. *Belleten, Türk Tarih Kurumu*, 87(308), 153-193.
- Kodaman, B. (1991). *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Köstüklü, N. (2021) *Sosyal Bilimler ve Tarih Öğretimi*. Konya: Çizgi Kitabevi Yayınları.
- Oğuz, A. (2013). Türk Demokrasi Tarihinde Muhalefet Geleneğinin Oluşması Açısından Sultan II. Abdülhamid ve Dönemi. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli University Journal Of ISS*, 2(2), 109-120.
- Sak, R., Sak, İ., Şendil, Ç. Ö., & Nas, E. (2021). Bir Araştırma Yöntemi Olarak Doküman Analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256.
- Sarıçelik, K. (2024). İstanbul'da Sıbyan Mektebi Muallimlerini Modern Eğitim Sistemine Katma Çabaları (1868-1885). *Necmettin Erbakan Üniversitesi Ereği Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6(2), 606-620.
- Saydam, A. (2019). Osmanlı Harbiyesi'nde Siyasal Muhalefet (II. Abdülhamid Dönemi). *Adam Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 1-35.
- Sünbül, A. M. (1996). Öğretmen Niteliği ve Öğretimdeki Rollerini. *Kuram ve Uygulamada Eğitim Yönetimi Dergisi*, 8(8), 597-608.
- Tekin, Y. (2018). *II. Abdülhamid'ten Cumhuriyete Miras: Bir Ulus Devlet Yaratmak Projesi*. İstanbul: Gökkuşbe Yayınları.
- Uçar, R., & Yaman, A. (2018). II. Abdulhamit Dönemi Ahlak Risalelerinden Terbiye-i İslamiyye Üzerine Bir İnceleme. *Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 5(8), 107-137.

- Yazıbaşı, M. (2014). Klasik Osmanlı Döneminden Cumhuriyet'e Osmanlı'da Ahlak Eğitim ve Öğretimi. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 3(4), 761-780.
- Yüksel, S. (2002). Yükseköğretimde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri ve Örtük Program. *Uludağ Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15(1), 361-370.

[Ek-1]

TBMM Arşivinde yer alan ve 1319 (1903) tarihli saray matbaasında basılan, Matbaa-ı Âmire ile Maarif Nezaret-i Celilesi mührünü taşıyan ahlak risalesinin kapağı

Extended Summary

In this study, the environment in which the subject of morality was included as a discipline in the primary schools, which were in the first hierarchy of the education system during the reign of Sultan Abdülhamid II (1876-1909), one of the last sultans of the late Ottoman period, was examined, and a treatise containing moral teachings published in the 27th year of the Sultan's reign was analysed. Some determinations and evaluations have been made in terms of how and through which means the teaching of moral lessons in primary schools was implemented and the messages contained in education in terms of the period.

As a result of the developing and changing conditions in the course of history, the silyan schools have gradually transferred their place to the primary schools. It is known that a wide range of arrangements and reforms were made for the silyan schools, which were accepted as the basic educational institutions of the classical period, in accordance with the relevant orders of the by regulation published in 1869. The first definite separation of the primary school and the silyan school was made with this regulation. For the first time in this regulation, the concept of primary was not used and the schools affiliated to the Ministry of Education, which was the education practitioner of the period, were started to be called primary schools. From 1871 onwards, the concept of primary school in general terms became widespread for basic education institutions covering the whole country.

In this study, the document analysis technique, one of the qualitative research methods, was used and a treatise dated 1903 named 'Ethics' was analysed with the method known as primary source analysis in the literature of historical science. The mentioned treatise was first transcribed into today's Turkish and then interpreted and analysed. Therefore, qualitative research models were used; among these, the historical research model was used because the subject has historical content and covers the past periods, the events in this period and the information, documents and findings related to the period were examined. Historical research model is the processing and evaluation of the data obtained in order to analyse and define the events and situations that have occurred throughout history with a systematic method. The general question of the study and research is how to reach an approach that will better understand the educational policies of the period based on the treatise.

In order to better understand the period and content of the treatise, a literature review has been carried out and the text has also been supported by the works of the authors and analyses. Methodologically, classifications have been included, and the subjects have been prepared

interactively with each other in a classification that does not disrupt the integrity. As a result of the transcription work in the perspective of the content of the ethics course of the period and what the students wanted to be given, the analysis and criticism of the data outputs were made with a meticulous and cross-view.

Abdülhamid II believed that the most important factor that would enable the state to regain its former power was the social and moral strengthening of the people in a society characterised by Islamic morality. From this point of view, it is possible to say that in the aforementioned period, it is possible to say that quite serious studies were carried out with a special focus on education, especially moral education. As a matter of fact, as a result of these policies, in 1877, there were only 200 elementary schools in all the provinces of the Ottoman Empire and its subordinate in cities whereas the number of primary schools, which were affiliated to the centre except for the sibyan schools, had increased to 3,059 in 1892-1893.

According to Sultan Abdülhamid II, who was the executive of the state mechanism, it is a fact that the moral treatises to be printed by the state and the hours of moral lessons were increased because the students were not raised at the desired level of moral and religious acquisitions in education and training. It is possible to say that Islamic sensitivities were generally observed in the ethics textbooks of the Sultan Abdülhamid II period and religious feelings were conveyed to the students with a very pure and educational understanding without ignoring emotionality and spirituality. The best example to support this thesis is the fact that the majority of the textbooks begin with the *bismele*. In addition, in the axis of the ethics treatise analysed, it is observed that the ethics lessons refer to Islamic jurisprudence to a great extent. This is one of the findings that repeatedly reveal that an Islamic method is used in education and training.

It is possible to say that the main feature of the moral education of the period was to increase the humanitarian and conscientious qualities of the individual and society, and to raise qualified people. At the same time, it has been observed that among these qualities, there is an understanding of raising a generation that is not ungrateful despite the opportunities provided by the Ottoman Empire to its citizens with the understanding of social state. The finding that supports this is; in the treatise, which is the subject of our research, being loyal is included as a moral teaching, and in various parts of the book, duties towards the state and the sultan are also included as a moral maxim. In particular, it is advised not to be ungrateful to the state and the sultan.

The ethics lessons taught in primary schools with moral treatises formed an inseparable whole with religious principles. Even though the general structure of the classrooms and all physical

conditions were shaped as in Europe, it is seen that education was still embedded and allied with the Islamic religion in terms of content and due to the political status quo of the period.

The author or committee of the treatise/booklet has prepared his/her works with a pedagogical approach by taking into account the addressees of the work, adhering to a compassionate and merciful feeling, instead of using an official language that looks down on children and belongs to third parties. It has been observed that the treatise also endeavours to provide children with knowledge of contemplation and reasoning, logic and perception. In addition, the treatise encourages the student to learn science and science, which is a necessity of reason. However, it is understood that knowledge alone is not enough, and the emphasis on putting what is learnt into practice, that is, from theoretical education to practical education and making knowledge more functional, is intended to further strengthen these emphases on religious grounds.

The nature of their attitude towards the state and the ruler of the time, Abdülhamid II, and the fact that they should pay their taxes and relieve the state by fulfilling their economic and social duties was also explained beforehand. Afterwards, the treatise gave information about Islam and governance, and then tried to fulfil the requirements of the ethics course by trying to convey to the students the teachings accepted by the majority of the society, such as not lying, not slandering, not being arrogant, not saying bad words, not being lazy, and so on. It seems that this moral treatise does not only have a moral aspect. The treatise did not only give moral teachings. On the other hand, it has been determined as a result of the research that it also carries cultural, social, religious, pedagogical, economic, political and conscientious inspirations, which it wanted to convey to the child students of the period.